

A tudásalapú gazdaság térségtípusainak lehetséges fejlesztési irányai Magyarországon

Lukovics Miklós¹

Gazdaságfejlesztési szempontból kiemelt fontosságú a vizsgált térségre vonatkozó alapos és pontos helyzetelemzés. A hazai területfejlesztés sikeréhez elengedhetetlen, hogy az igen összetett területi folyamatokat a lehető legpontosabban meg tudjuk ismerni. Szinte már-már divatfogalomként vált térszervező erő a – lisszaboni stratégia folytán még jobban előtérbe kerülő – tudásalapú gazdaság, melyre támaszkodva igen sok esetben dolgoznak ki regionális gazdaságfejlesztési stratégiát. A nemzetközi tapasztalatok alapján azonban elmondható, hogy a térségek kiinduló helyzetét, adottságait figyelembe véve térségtípusonként igen eltérő fejlődési pályák valószínűsíthetőek, reálisan csak igen kevés kistérségben lehet tudásteremtő gazdasági fejlődésre számítani. A térség valós kiindulási helyzetét feltáró helyzetelemzés egyik lehetséges változata a térség versenyképességének elemzése.

Jelen tanulmány célja, hogy a 168 magyar kistérség versenyképességét zárt logikai rendszerben, matematikai-statisztikai módszerekkel leíró elemzésünk legfontosabb eredményeit bemutassa. Az elemzés megállapításaira támaszkodva körüljárjuk három kiemelt versenyképességi térségtípus lehetséges gazdaságfejlesztési stratégiáinak alap gondolatait. A lisszaboni folyamat tudásalapú gazdasággal kapcsolatban megfogalmazott stratégiai elképzelése miatt tanulmányunkban elsősorban a tudásteremtő és a tudásalkalmazó térségtípusokra koncentrálunk, azonban dél-alföldi relevanciája miatt a neofordista térségek sajátosságait is bemutatjuk.

Kulcsszavak: tudásalapú gazdaságfejlesztés, lokális térségek versenyképessége, kistérségek tipizálása

1. Bevezetés

Napjainkban a tudást a termelékenység és ezáltal a gazdasági növekedés motorjaként foghatjuk fel, ezáltal a tudásnak, az innovációnak, a technológiának és a tanulásnak gazdaságban betöltött szerepét újra kell gondolni. A tudásalapú gazdaság kifejezés erre tesz kísérletet (OECD 1996), és egyre inkább elfogadottá válik, főleg a gazdaságpolitikusok körében. Az Európai Tanács 2000. márciusi lisszaboni csúcsa óta az elnevezés egyre inkább kulcskategóriaként jelenik meg (CEC 2000), az Európai Unió és hazai dokumentumok egyik leggyakrabban előforduló kifejezése lett. A lisszaboni stratégia 2005-ös átfogalmazása után is a tudásalapú gazdaság kialakítása

¹ Dr. Lukovics Miklós, adjunktus, SZTE Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet, Regionális Gazdaságfejlesztési Szakcsoport (Szeged)

és megerősítése az Európai Unió stratégiai gondolkodásának középpontjában maradt. A 2007-2013 közötti időszakra érvényes, a gazdasági, társadalmi és területi kohézióra vonatkozó közösségi stratégiai iránymutatások (CSG: Community Strategic Guidelines) 2006. október 6-án elfogadott verziója értelmében az egyik legfontosabb prioritás az innováció és a vállalkozói szellem, továbbá a tudásalapú gazdaság növekedésének a kutatási és innovációs képességekkel történő ösztönzése (EC 2006). A CSG értelmében a tudás és az innováció ösztönzése az Európai Uniónak a gyorsabb fejlődés előmozdítására tett erőfeszítéseinek fókuszában áll.

Napjainkra egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a lisszaboni stratégiai céloknak történő megfelelés képessége és lehetősége a térségi fejlettség függvényében erőteljesen differenciált. A több forrásból származó, magasabb rendű versenyelőnyökkel, speciális tényezőkkel rendelkező, fejlett urbánus térségek tudásalapú gazdaságba történő bekapcsolódási lehetősége jóval nagyobb, mint az alacsonyabb versenyképességi típusba sorolható, a fentebbi jellemzőkkel nem teljes körűen leírható térségeknek. Ezt a tényt nem szabad figyelmen kívül hagyni egy adott térség gazdaságfejlesztési dokumentumainak, programjainak kidolgozásakor.

Hazánk Európai Unióhoz történő csatlakozása után a területi tervezés egyre inkább előtérbe kerül, hiszen a különféle aggregációs szintű területi egységeknek juttatott Európai Uniói források alapját az elkészült területi dokumentumok jelentik (Rechnitzer–Lados 2004). A területi tervezés csak abban az esetben lehet sikeres, ha az adott térség stratégiai céljait illetve fejlesztési prioritásait a térség valós gazdasági-társadalmi helyzetéből kiindulva határozzák meg.

2. A kistérségek előtérbe kerülése

Napjainkban megfigyelhető, hogy a regionális tudománnyal foglalkozók figyelme egyre inkább az *agglomerációs gazdaságok, a városok és vonzáskörzetük* felé orientálódik. A bottom-up gazdaságfejlesztés is főleg a *lokális térségekhez, ingázási övezetekhez* köthető (Lengyel 2003). Ez a fajta gondolatmenet a regionális gazdaságtan térfogalmi közül egyértelműen a Castells-féle *gazdasági térszerveződésnek* feleltethető meg (Lengyel–Rechnitzer 2004). A gazdaságfejlesztési szempontból lehatárolt térségtípust a szakirodalomban általában *csomóponti régió*ként kezelik, melynek kiterjedését a gazdasági interdependenciák intenzitása alapján kell megítélni. A csomóponti régió fókusza a fejlesztésnek konkrét, pontszerű helye, melytől távolodva egyre elmosódottabb a csomóponti régió határa olyannyira, hogy vonzáskörzete sokszor nem is adható meg egzakt módon. A csomóponti régiók empirikus leképezésére a szakirodalomban kétféle megoldás terjedt el (Lengyel–Rechnitzer 2004, 34. o.):

- Az egyik ragaszkodik a csomóponti régió felhőszerű, *pontos határ nélküli* kezeléséhez, amelynek tényleges felmérése igen bonyolult, összetett és szerteágazó feladat. Ezen közgazdasági felfogás a közigazgatási, települési határok helyett a gazdasági interakciók térbeliségét veszi figyelembe.

- A másik, szintén elfogadott megközelítés figyelembe veszi a csomóponti régió lényegét, azonban empirikus vizsgálatoknál a *pontos határaival megadott* statisztikai kistérséget alkalmazza.

Természetesen a KSH által meghatározott statisztikai kistérségek rögzített határai nem fedik le az igen különböző minőségű és intenzitású kapcsolatok alapján létező valóságos (kis)térségi egységeket, szerveződéseket (Csatári 1996), azonban jól közelítik azokat. A statisztikai kistérség rendelkezik továbbá azzal az előnnyel, hogy a statisztikai adatgyűjtés egyik aggregációs szintje, ennek következtében a kistérségek elemzéséhez igen sokféle adat hozzáférhető. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy ezen megoldás választása esetén már egy másik térfogalom, az intézményi térszerveződés írja le a területi egységünket a fentebb bemutatott gazdasági térszerveződés helyett (Lengyel–Rechnitzer 2004).

A helyi szint felértékelődésének elsődleges indoka az, hogy *a valós gazdasági hatások és tartós versenyelőnyök egyértelműen a lokális térségben* figyelhetőek meg. A globális vállalatok tartós versenyelőnyei közismerten a térségi bázisukban, vagyis egy lokális térségben koncentrálódnak, kihasználva annak adottságait. A lokális térségek globális versenynek kitett gazdasági szektorai ebből kifolyólag erőteljes specializációt mutatnak, melynek következtében a specializáció mentén lehatárolható térségtípusok függvényében lokális térségenként eltérő fejlettségi pályák valószínűsíthetőek. Ezen – igen összetett – területi folyamatokat a lehető legpontosabban fel kell tudni mérni lokális szinten is.

A lokális térségek szerepének felértékelődése az *Európai Unió regionális politikájában* is tetten érhető. A NUTS-rendszer 2003-as módosításakor az Európai Unió döntéshozói elkülönítették a regionális és a lokális szintet, utóbbit leválasztották az új NUTS-rendszerről, mely jelenleg három szintből áll. Az Európai Parlament és a Tanács „a statisztikai célú területi egységek nomenklatúrájának (NUTS) létrehozásáról” szóló 1059/2003/EK rendelete meghatározza a NUTS-1, NUTS-2 és NUTS-3 szintek kialakításának, módosításának szabályait, az egyes szintek népességének alsó és felső határait (EC 2003).

Az Európai Unióban a három NUTS-szintet szorosan kiegészíti a két lokális szint, melyet LAU (Local Administrative Unit) rövidítéssel illetnek. A 1059/2003/EK rendelet 4. cikke külön rendelkezik a lokális egységek kezeléséről, kötelezővé téve azok tagországokénti rendszerének és listájának közzétételét az Európai Unió hivatalos honlapján.²

3. Lokális térségek a versenyképességi kutatásokban

A nemzetközi szakirodalom versenyképességi kutatásai elsősorban országos, illetve regionális szintre fókuszálnak. A lokális térségek szintjén főként *fejlettségi, illetve*

² http://ec.europa.eu/comm/eurostat/ramon/nuts/splash_regions.html

fejlődési jellegű elemzések láttak napvilágot, azonban ezen aggregációs szintre elvégzett *versenyképességi elemzésekből relatíve kevés található* a nemzetközi szakirodalomban. Az is szembeűnő, hogy *a lokális térségek és a városok versenyképességének vizsgálata igen sok esetben összemosódik*. Kijelenthető ugyanakkor, hogy az Európai Unióban a kistérségek, illetve a városi vonzáskörzetek szintjén elvégzett tudományos kutatások egyre nagyobb száma és kifinomultsága is azt hivatott alátámasztani, hogy a kistérségeknek megfeleltethető területi egységek egyre fontosabb szerepet töltenek be az egyes tagállamokban. A lokális térségek szerepe tehát felértékelődik.

Napjainkban egyre szélesebb körben kezd elterjedni a *városrégió* (city-region) kifejezés, amely alatt szintén várost és annak munkaerő-vonzáskörzetét értik³, mint funkcionális várost (Jones és szerzőtársai 2006). Amikor ezen urbánus területek versenyképességének mérésére kerül sor, akkor az adatok rendelkezésre állásának aggregációs szintjéhez, a városhatárokhöz igazítják az elemzéseket (Parkinson és szerzőtársai 2004). Mindez megegyezik a kistérségek, mint városi vonzáskörzetek magyarázatával, azzal a döntő különbséggel, hogy a nemzetközi vizsgálatokban alacsonyabb aggregációs szintre (vissza a város közigazgatási határához) ugranak, mi pedig egy magasabb aggregációs szintre (kistérség), ami döntően a városok méretének szignifikáns különbségéből adódik.

Magyarországon a területi folyamatok elemzésével foglalkozó munkák jellemzően eltérő fogalomkészlettel, mutatószámokkal, illetőleg mutatószám-rendszerekkel, továbbá eltérő elemzési módszerekkel közelítették a területi folyamatokat, olykor a regionális versenyképességet. *Kimondottan versenyképességi elemzésre kistérségi szinten a hazai szakirodalomban még igen kevesen vállalkoztak*. A területi folyamatok elemzésére mutatószám-rendszert használó hazai elemzők száma már nagyobb. Megállapítható továbbá az *elemzéseknek egyfajta evolúciója*, az elemzések matematikai-statisztikai háttere egyre komolyabb. Súlyozásra, a változók modellen belüli fontosságának differenciálására azonban egyik vizsgált elemzés sem vállalkozik.

4. A magyar kistérségek tipizálásának módszertana

Kimondottan versenyképességi elemzésében Lengyel és Lukovics (2006) a versenyképesség egységes definíciójára (CEC 1999, Lengyel 2000), a régiók, térségek és városok versenyképességének *piramis-modelljére* (Lengyel 2000), mint elméleti háttérre támaszkodva versenyképességi típusokba sorolta a 168 magyar tervezési-statisztikai kistérséget. Kovács és Lukovics (2006) hasonló céllal született tipizálása az alkalmazott mutatószám-rendszer indikátorainak két lépcsős kiválasztásában, valamint a súlyozás tekintetében hozott újdonságot.

³ Mindezt kiválóan érzékelteti a városrégió másik angol elnevezése, az ingázási övezet: *travel-to-work region* kifejezés (Jones és szerzőtársai 2006).

Az elemzés módszertani hátterét alkotó piramis-modellben a cél az ott élők jólétének javítása, amelyet három alaptényező, a jövedelem a munkatermelékenység és a foglalkoztatottság együtt segít elő (Lengyel 2000). Az alapkategóriákat az öt alaptényező ösztönzi (K+F, infrastruktúra és humán tőke, kívülről jövő befektetések, KKV-k, intézmények és társadalmi tőke), amelyeket a nyolc sikerességi faktor befolyásol (Lengyel 2000). A piramis-modellben az alapkategóriák kiemelt mutatóit árnyaló mutatóknak, az alaptényezők, valamint a sikerességi faktorok indikátorainak *első kiválasztásában* közgazdasági megfontolások, valamint a versenyképesség fogalmának átgondolása játszottak döntő szerepet. Ezt követően az első körben kiválasztott indikátorokat a versenyképesség fogalmával való kapcsolatuk erőssége alapján *szelektáltuk*: a piramis-modell minden egyes alapkategóriáját, alaptényezőjét, sikerességi faktorát leíró valamennyi mutatószám információtartalmát megvizsgáltuk annak érdekében, hogy eldöntsük, hogy az adott mutatószám mennyire illik az adott alapkategória, alaptényező illetve sikerességi faktor leírására. Főkomponens-analízis segítségével alapkategóriánként, alaptényezőnként, és sikerességi faktoronként szelektáltuk azokat a változókat, amelyek nem illeszkedtek megfelelően az egyes alapkategóriát, alaptényezőt, illetve sikerességi faktort jellemző főkomponensre (Kovács–Lukovics 2006).

Az adatbázisunkat végül 53 változó alkotta, amelyek szekunder forrásból, a Központi Statisztikai Hivatal különböző adatbázisaiból származnak. Az adatbázis kizárólag *hard* jellegű adatokat tartalmaz, melyek különféle adatgyűjtésekből bárki által hozzáférhetőek. Az indikátorok minden esetben fajlagos értékek vagy megosztási viszonyszámok. A kistérségek ugyanis szignifikánsan eltérő méretűek és lélekszámúak, ennek következtében az egyes mutatók abszolút számértékei jelentősen torzíthatják a valós helyzet feltárására irányuló törekvéseinket. A fajlagos mutatók lehetővé teszik, hogy a populáció egyetlen tagjára vetített érték vizsgálatával elemezhető és összehasonlítható adatokat kapjunk.

Az adatbázist alkotó 53 standardizált, szelektált változót a piramis-modell logikája szerint a főkomponens-analízis kommunalitásainak gyökeivel *súlyoztuk*. A súlyozási módszer logikája a versenyképességi rangsorokat évente közlő egyik legjelentősebb kiadványban, a The Global Competitiveness Reportban alkalmazott súlyozási módszerre támaszkodik, azonban komplexitásában megítélésünk szerint meghaladja azt.

5. Térségek versenyképességi típusai a tudásalapú gazdaságban

Napjaink információs társadalmában a térségek versenyképességét döntően meghatározza az innovációk jelenléte, magasabb rendű versenyelőnyökhöz állandó innovációra van szükség (Lengyel 2000). Az innovációt egyre inkább a fejlett gazdaságok versenyelőnyeinek egyik legfontosabb forrásaként tarthatjuk számon (Holbrook–Wolfe 2002, Porter és szerzőtársai 2006). *A tudás létrehozásának, meg-*

szerzésének, adaptálásának képessége meghatározza mind a vállalatok, mind pedig a térségek innovációs lehetőségeit, és ezen keresztül versenyképességét is.

Ki kell ugyanakkor emelnünk, hogy a „tudásalapú gazdaság”-nak gyakori használata ellenére sincs általánosan elfogadott tartalma. Ez a fogalom vitatott jelentéssel bír, több erőfeszítés történik pontosítására. Az a tendencia, hogy napjainkban már nem csak a fejlett, hanem a fejlődő országokat is sokszor – és helytelenül – a „tudásalapú” jelzővel említik, a tudásnak, az innovációnak a gazdasági növekedésben és gazdasági fejlődésben betöltött szerepének szélesebb újraértékeléséhez vezetett (Wolfe–Creutzberg 2003).

Talán megkockáztathatjuk, hogy a tudásalapú kifejezés túlzottan széles körben használt divatfogalommá vált. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor az is elmondható, hogy egyre több kritika éri abból az alaplogikából kiindulva, hogy már az öközösség is tudásalapú társadalomnak volt tekinthető, sőt, valójában minden társadalmi formáció valamiféle tudáson alapult (MTA KTI 2006). Kiemeljük, hogy a kételkedők elsősorban magát az elnevezést, a kifejezést bírálják, azonban *kevesen vitatják azt a tartalmat, amit legtöbben a tudásalapú gazdaság alatt értenek.* A tudásalapú gazdaság kifejezés tehát főleg tudományos körökben vitatott fogalom, azt azonban kevesen vitatják, hogy a fogalomhoz kapcsolódva *bizonyos háttér folyamatok megfigyelhetők a globális gazdaságban.* A fejlett társadalmakban, sőt a fejlődő országokban is egyre inkább nő a szolgáltatási szektor részesedése a GDP-ből (Begg 2002, KSH 2005), a térségek fejlettsége, jövedelemtermelő képessége főleg a munkaerő kvalifikáltóságától, „tehetségtől” függ (Florida 2004), az innovációk kidolgozása és alkalmazása a vállalati sikeresség egyik legfontosabb tényezője.

Lényegi kérdéssé vált, hogy kik és hogyan hoznak létre új tudást, kik és hogyan férhetnek hozzá az új tudáshoz, hogyan hasznosíthatják azt. Milyen ütemben terjednek és hasznosulnak, avulnak el új tudáselemek, illetve hogy kik, hogyan, milyen sikerrel képesek befogadni új ismereteket (MTA KTI 2006). Napjainkban a tudás szerepe a korábbi korokban betöltött szerepéhez képest döntően megváltozott, erőteljesen felértékelődött. Versenyképességi szempontból azonban nem csak az új tudás létrehozása, hanem az interaktív tanulás is döntővé vált (Camagni 2002). Megítélésünk szerint párhuzam vonható az ipari forradalommal, azonban nem a gőzgép, mint bázisinnováció által elindított forradalomról, hanem egyfajta *tudásforradalomról* kell beszélnünk.

Ahhoz, hogy a 168 magyar kistérséget a modellben maradt 53 releváns standardizált, súlyozott magyarázó változó segítségével versenyképességi típusokba soroljuk, a többváltozós statisztikai adatelemzési módszerek közül a K-means klaszterezést, valamint a többdimenziós skálázást (MDS) használtuk (Lengyel–Lukovics 2006, Kovács–Lukovics 2006). A magyar kistérségek versenyképességi típusokba történő sorolásánál nagy mértékben támaszkodtunk a nemzetközi szakirodalomban elérhető legjelentősebb régiótipizálási munkák eredményeire, melyek közül tanulmányunkban – a lisszaboni folyamat célkitűzéseihez való szoros illeszkedésük miatt – egyet emelünk ki. A fordista-posztfordista ciklusok kiterjesztésével olyan régiótípusokat ka-

punk, amelyek napjaink uralkodó globális tendenciáit, a láthatatlan vagyonelemek felértékelődését, a tudás előtérbe kerülését stb. veszik alapul. A tudásalapú gazdaságban betöltött szerepük szerint három régiótípust különíthetünk el (Lengyel 2003):

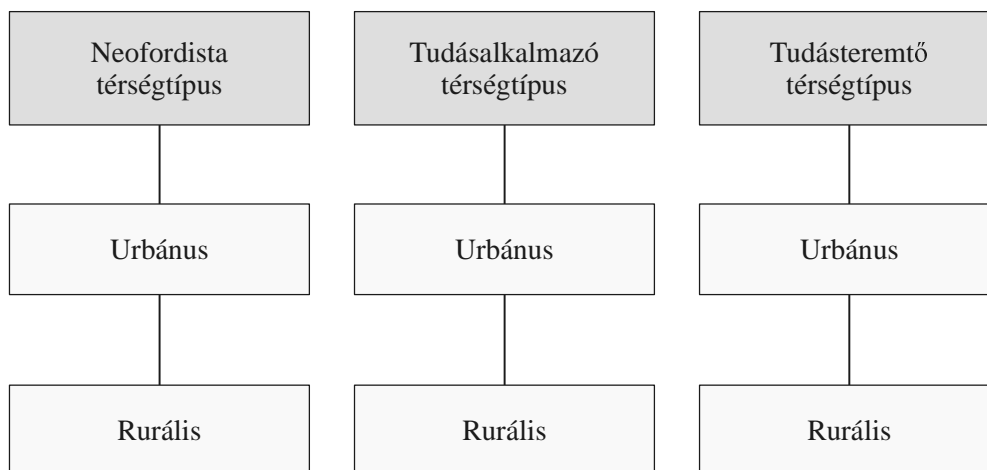
1. A *neofordista régiókban* (leginkább versenyképes térségek) elsősorban egyetemi alapú kutatások zajlanak, vállalati kutatások nem. Ennek oka, hogy a betelepült vállalatok elsődleges motivációját a költségelnyök jelentik (pl. olcsó munkaerő, adókedvezmények). A régió vállalatai a máshonnan vásárolt innovációs eredményeket hasznosítják, általában jelentős késéssel.
2. A *tudásalkalmazó régiókban* (közepesen versenyképes térségek) az innováció szerepe magasabb, a globális verseny erősebben érinti a régió vállalatait. Innovációs centrumok működnek, a még mindig csak vásárolt technológiák viszont az elérhető legjobbak.
3. A *tudásteremtő régiókban* (legkevesbé versenyképes térségek) a tartós versenyelőnyök forrása az innovációs eredmények létrehozása. A vállalatok az egyetemekkel sikeresen együttműködnek. Több helyen tudományos parkokba koncentrálódnak a high-tech cégek. Saját fejlesztésű technológiát alkalmaznak.

6. Urbánus-rurális dimenzió

A 168 kistérséget azonban nem elegendő az előző bekezdésben bemutatott három elméleti térségtípusba sorolnunk. Túlságosan heterogén a kistérségek köre, emiatt a három elméleti térségtípuson belül mindenképpen indokoltnak érezzük még egy differenciálás végrehajtását. A térségek versenyképességének vizsgálatánál *kiemelt figyelmet kell szentelnünk a térségben jelen levő „kritikus tömegre”,* vagyis a térség urbánus, avagy rurális jellegére. Mivel ezen két kistérségi alaptípus *fejlesztési igényei szinte minden tekintetben rendkívül eltérőek,* ezért a háromféle elméleti régiótípus mindegyikét differenciáltuk az urbánus-rurális dimenzió mentén. Ezen törekvésünket alátámasztja az is, hogy a 2007 és 2013 közötti periódusra érvényes közösségi stratégiai iránymutatások különleges figyelmet szentelnek bizonyos olyan területek egyedi igényeinek, mint amilyenek az urbánus és a rurális térségek (EC 2006). A városok fogadják be a legtöbb munkahelyet, vállalkozást és felsőfokú oktatási intézményt, az innováción alapuló változások, a vállalkozó szellem és a gazdasági növekedés központjai (CEC 2006). A CSG kiemeli, hogy *„a szolgáltatások [...] hatékony biztosításához szükséges kritikus tömeg elérése különös kihívást jelent”* (EC 2006, 31. o.), ami szintén alátámasztja az urbánus-rurális dimenzió szétválasztásának szükségességét.

A térségek versenyképességének vizsgálatánál tehát *kiemelt figyelmet kell szentelnünk a térségben jelen levő „kritikus tömegre”.* Ezen kihívásnak megfelelően Lengyel és Lukovics (2006) a fentebbi hármas felbontást tovább árnyalta. Az Európai Unióban ugyanis egyre inkább terjed az a szemlélet, hogy a globális versenyben

1. ábra A háromféle elméleti régiótípus differenciálása

Forrás: Lengyel–Lukovics (2006).

a régiókon belül elsősorban a nagyvárosok és vonzáskörzetük vesznek rész sikeresen, a köztük elhelyezkedő, döntően externáliákra támaszkodó térségek nem. Ezt a szemléletet tükrözi a térségek fenti logika szerinti osztályozása:

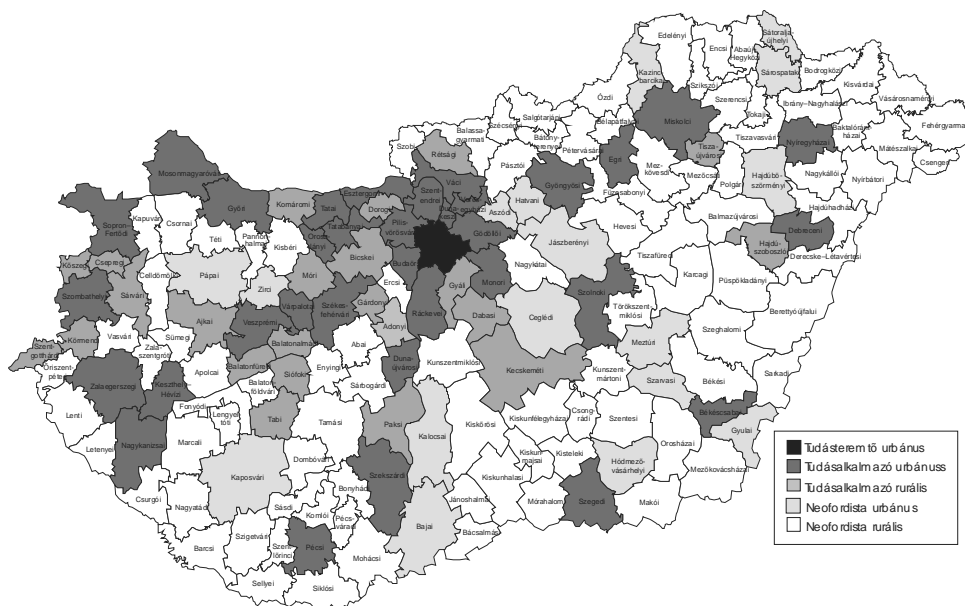
- *Urbánus térségek:* a fejlődés fő hordozói a nagyvárosok és vonzáskörzetük által alkotott csomóponti régió.
- *Rurális térségek:* az urbánus térségek közötti kevésbé fejlett teret töltik ki.

Az urbánus-rurális megközelítés általában nem kötődik közigazgatási határokhoz, a csomóponti régió szemlélet tükröződik bennük. Implicit, általánosan elfogadott elhatároló ismérv a két térségtípus között nincs, általánosan elfogadott vizsgolt az 50 ezer fő feletti lélekszám. Ezen felül többféle oldalról megközelíthető a fogalom (ESPON 2005). Ennek megfelelően a három elméleti versenyképességi típust a nemzetközi gyakorlatot tükröző négy mutató mentén tovább differenciáltuk (1. ábra).

Elemzésünk végeredményeképpen Budapest, mint kistérség egyedül alkot egy klasztert, mely a tipológia szerint tudásteremtő urbánus térségtípusnak feleltethető meg. A neofordista típusba sorolt 118 kistérségből a fentiek szerint 15 kistérség (12,7 százalék) tekinthető urbánusnak, a tudásalkalmazó kategóriájába sorolt 49 kistérség közül 36 (73 százalék). A fejlettebb térségtípusokban tehát magasabb az urbánus térségek részaránya, és az azok közötti kevésbé fejlett teret kitöltő rurális térségek részaránya alacsonyabb.

A versenyképesség és az urbanizáltság térbeli koncentrációjáról elmondható, hogy az egyetlen tudásteremtő, urbanizált kistérséget, a fővárost gyűrűszerűen körülölelik a tudásalkalmazó kistérségek, melyeknek 90 százaléka urbánus. A tudásal-

2. ábra Az elméleti kistérség-típusok elhelyezkedése a térben

Forrás: saját szerkesztés.

kalmazó, urbánus térségek ezen felül egyrészt maguk a megyeszékhelyek kistérségei (két kivétellel), illetve nagyvárosok kistérségei. A tudásalkalmazó kistérségek (urbánusak és rurálisak egyaránt) koncentrálnak a fejlett nyugati centrumok, valamint az autópályák közelében. Ezen felül elmondható, hogy a tudásalkalmazó térségek döntően az észak-nyugati, és középső országrészben koncentrálnak, míg a neofordista kistérségek az északi és keleti határmenti zónában (2. ábra).

Lényegesen eltérő kiindulási helyzetük miatt a különböző versenyképességi szinttel és urbanizáltsági helyzettel leírható kistérségek *nem kezelhetők egységes gazdaságfejlesztési cselekvésteranggal*. Az alulról szerveződő gazdaságfejlesztési stratégiák jellemzőinek megfogalmazásakor célszerű az adott térségtípus jellemzőiből kiindulnunk. *A kistérségek egyes lehatárolt típusaira különböző célokat, stratégiákat, prioritásokat kell megfogalmazni*, de minden esetben fontos a helyi szereplők összefogása, mely térségtípusonként eltérő módszerrel ösztönözhető (Lengyel 2003).

A nemzetközi tapasztalatok alapján elmondható, hogy a kistérségek kiinduló helyzetét, adottságait figyelembe véve térségtípusonként igen eltérő fejlődési pályák valószínűsíthetőek, *reálisan csak igen kevés kistérségben lehet tudásalapú gazdasági fejlődésre számítani*. A kistérségek döntő többségében hiányzik a tudásalapú gazdaság tényezőinek kritikus tömege (városnagyság, munkaerő felkészültsége, infrastruktúra színvonala), az innovációs kapacitás megléte, specializáltsága, a felsőoktatás kapacitása illetve színvonala stb. (Lengyel 2003).

7. A tudásteremtő típushoz rendelhető reális gazdaságfejlesztési stratégiák alap gondolatai

A lehatárolás alapján az egyetlen tudásteremtő, *urbánus kistérségben* (a főváros kistérsége) jelen van a tudásalapú gazdaságfejlesztés sikeres lebonyolításához szükséges *kritikus tömeg* mind a kvalifikált, konvertálható tudású munkaerő, mind a tudásintenzív vállalkozások számát, mind a szükséges infrastrukturális feltételeket, mind az innovációs kapacitást illetően. Ebből adódóan reális esély mutatkozik innovációs klaszterek sikeres szerveződésére. Ennek keretében előtérbe kerül a meglévő erőforrások újszerű összekapcsolása, az *innovációs miliő*.

Az agglomerációs előnyök alaptípusai közül elsősorban a városméretből, lakosságszámból, a koncentrált gazdasági tevékenységek egymásra hatásából eredő *urbanizációs előnyök* érvényesülésére lehet számítani. A kritikus tömeg átlépése miatt többféle iparág/üzletág tevékenységei is koncentrálódhatnak, ellentétben a lokalizációs előnyökkel, ahol jellemzően csak egyetlen iparág térbeli koncentrációjáról beszélünk. Az urbanizációs előnyök érvényesülése esetén általában költségmegtakarítás jelentkezik a nagy helyi piac és a belőle eredő specializáció, a közszolgáltatások méretgazdaságossága, a pénzintézetek közelsége, a modern infrastruktúra, a színvonalas egyetemek és kutatóintézetek közelsége miatt (Lengyel–Rechnitzer 2004).

Lehetőség van a *dinamikus agglomerációs előnyök* kihasználására, hiszen a helyi egyetemekkel, kutatóintézetekkel, K+F-részlegekkel kialakított hatékony együttműködések olyan innovációs előnyöket generálnak, amelyek elvezetnek a tudás túlsordulásához, a spill-overhez, ami az egész lokális gazdaság fejlődését előmozdítja.

Azt, hogy a kritikus tömeg jelenléte mennyire lényeges, azt Autant-Bernard (2001) nagyvárosok és vonzáskörzetére elvégzett empirikus felmérése is alátámasztja. Egyértelműen megállapításra került, hogy a nagyvárosokban létrejövő, közpénzekből finanszírozott kutatásnak a helyi innovációs eredményekre gyakorolt hatása csökken a *távolság függvényében*. Az is világossá vált, hogy ebben az esetben a *térbeli közelség* dominál, a tudományos közelségnek nincs szignifikáns hatása az eredményváltozóra. A *térbeli közelség* fontossága a közpénzekből finanszírozott kutatás magánkutatásokra gyakorolt hatásának vizsgálatakor is megjelenik. Kiemelhetjük azonban, hogy az egyetem és a vállalat közelsége lényegesebb az *alkalmazott kutatások*, mint az *alapkutatások* területén. A tudásteremtő kistérségekben a magánfejlesztések tehát hasznot húzhatnak a helyben folytatott egyetemi kutatásokból, de ez fordítva nem feltétlenül igaz.

Autant-Bernard (2001) tanulmánya empirikus úton megerősíti a közpénzekből finanszírozott kutatások externális hatásainak létezését, és szemléletesen elválasztja ezen túlsordulás innovációs eredményekre gyakorolt *közvetlen*, illetve *közvetett* hatását. Tudásteremtő kistérségekben a térbeli koncentrációból adódó dinamikus agglomerációs előnyök miatt mind a közvetlen, mind a közvetett hatás érvényesül. A térbeliséget tekintve csoportképző ismérv az, hogy a közpénzekből finanszírozott

kutatás externális hatásának ki a „felhasználója”. Amennyiben a magánszféra, akkor erőteljesen érvényesülnek a térbeli koncentrációból adódó lokalizációs előnyök, vagyis az externália kibocsátójától egyre távolabb egyre gyengébb hatás érvényesül. Amennyiben a „felhasználó” a közszektor, akkor az externália érvényesülésének egyetlen kritériuma a *kutatási terület* közelsége, nem pedig a térbeli közelség!

8. A tudásalkalmazó típushoz rendelhető reális gazdaságfejlesztési stratégiák alap gondolatai

Tudásalkalmazó, urbánus kistérségekben (jórészt a megyeszékhelyek, megyei jogú városok, nagyobb városok kistérségei, valamint a fővárosi agglomeráció kistérségei) hazai viszonylatban szintén jelen van az előzőekben említett kritikus tömeg a sikeres tudásalapú gazdaságfejlesztési stratégia megfogalmazásához, azonban a peremfeltételek még nem alkalmasak sikeres klaszterszerveződésre. Ebben a térségtípusban jellemzően *adottak a szükséges infrastrukturális feltételek*, a városnagyság is eléri a kritikus tömeget, így kellő mennyiségű munkaerő és vállalkozás áll a rendelkezésre. Általában *hiányzik azonban az erős innovációs bázis, a kutatások specializáltsága és/vagy diverzifikáltsága*. Mindez technológiatranszfer intézmények létrehozásával és működtetésével, az üzleti környezet fejlesztésével, valamint szerkezetátalakítási stratégia megfogalmazásával pótolható.

Az agglomerációs előnyök alaptípusai közül a tudásalkalmazó urbánus térségekben is reális esély mutatkozik *urbanizációs előnyök* realizálására, hiszen a nagy piac és a kritikus tömeg elérése miatt sokféle gazdasági tevékenység gazdaságosan végezhető, így jelentős költségmegtakarítás érhető el vállalati szinten. Tisztán dinamikus agglomerációs előnyök realizálására azonban a hiányzó erős innovációs bázis nélkül kevés az esély. A vélhetően sikeres technológia transzfer révén a térségbe került tudás hatékony felhasználása miatt azonban a – majdnem kizárólag költségcsökkentést jelentő – statikus agglomerációs előnyöket meghaladó, de tisztán dinamikus agglomerációs előnyöket el nem érő előnyök realizálhatóak megítélésünk szerint.

Amint az előzőekben bemutattuk, a közpénzekből finanszírozott kutatások kétféle externális hatást képesek produkálni. Egyrészt a térbeli közelségből adódóan a magánkutatások irányába (tudásteremtő térségek), másrészt a kutatási terület hasonlóságából (és nem a térbeli közelségből) adódóan más közpénzekből adódó kutatások irányába. Ezekből adódóan a közpénzekből finanszírozott kutatások kétféleképpen hatnak az adott térség innovációs eredményeire (Autant-Bernard 2001):

1. Egyrésztől közvetlen módon: az adott kutatás végeredményben önmaga növeli az eredményváltozót.
2. Másrésztől közvetett módon: a közpénzekből finanszírozott kutatás képes ösztönözni mind a magánkutatásokat, mind a közpénzekből finanszírozott kutatásokat, és ezeken keresztül hat az eredményváltozóra.

Az Autant-Bernard-féle megközelítés szerint a közpénzekből finanszírozott kutatások esetében a térbeli közelséget felülírja a tudományterület közelsége, ha a keletkezett tudás felhasználója a közszektor. Ebben az esetben a tudásalkalmazó urbánus térségeknek, amelyek rendelkeznek a tudás fogadásához elengedhetetlen kritikus tömeggel, olyan intézményekkel is rendelkezniük kell, amelyek képesek fogadni más, távolabbi tudásteremtő térségben keletkezett tudást, amely a tudományterület közelsége miatt mégis releváns a vizsgált kistérség szempontjából.

A *tudásalkalmazó rurális kistérségekben* nincs meg a tudásalapú gazdaságfejlesztés sikeres lefolytatásához szükséges kritikus tömeg, így ebben az esetben szerkezetátalakítási stratégia javasolt. Relatív kis létszámú munkaerőt és relatíve magas szintű, de nem a kistérségben keletkezett tudást alkalmazó vállalatok optimális telephelyei (pl. összeszerelő üzemek). Itt a szerkezetátalakítási stratégia a mezőgazdaság átalakulásának elősegítésére kell, hogy fókuszáljon. Az agglomerációs előnyök alaptípusai közül a *lokalizációs előnyök* kihasználására mutakozhat lehetőség. A lokalizációs előnyök ugyanis nem kötődnek a fentebbiekben részletezett kritikus tömeghez, és akkor keletkeznek, ha egy meghatározott iparág térbeli koncentrációja, valamint a gazdasági interakciók erőssége révén nő a hatékonyság, vagy az érintett cégek hasonló inputjaikat alacsonyabb egységköltségen tudják beszerezni (Lengyel-Rechnitzer 2004). Ezen tipikusan iparág-specifikus agglomerációs előny azonban – többek között – csak akkor keletkezik, ha az érintett iparág szoros kapcsolatban van az iparág szempontjából speciális szaktudású munkaerőt képző oktatási intézményekkel és kisebb kutatóhelyekkel. Ezen két szempont miatt a tudás a lokalizációs előnyök érvényesüléséhez.

A tudásalkalmazó urbánus térségeknél bemutatott logikának megfelelően a tudásalkalmazó rurális térségekben a tisztán statikus és tisztán dinamikus agglomerációs előnyök közötti „előnykombináció” realizálása látszik valószínűnek. A technológiatranszfer ugyanis a lokalizációs előnyöket kihasználó iparág számára biztosítja a szükséges innovációs eredményeket, azonban a többi iparág vélhetően csak költségmentesítést érhet el, azt is csak akkor, ha kilép a nemzetközi piacra. A rurális térségben ugyanis hiányzik az a kritikus tömeg, amely lehetővé tenné azt, hogy helyben releváns méretgazdaságosságból eredő előnyöket lehessen kihasználni.

9. A neofordista típushoz rendelhető reális gazdaságfejlesztési stratégiák alap-gondolatai

A *jórészt mezőgazdasági dominanciájú magyar neofordista kistérségekben* az olasz iparági körzetek mezőgazdasági alapokra építkező iparágai mintájára reálisan lehetne gazdaságfejlesztési eszközökhöz nyúlni, nyilvánvalóan a megfelelő hatástanulmányok elvégzése után. Nem osztjuk ugyanis maradéktalanul azt a nézetet, amely szerint a mezőgazdasági és élelmiszeripari dominanciájú térségekben szerkezetváltási stratégiát kell végrehajtani, és a mezőgazdasági szerkezetet magasabb technológiai

szinten folyó ipari termelésnek kell felváltania (Klonkai–Pálfalvai 2004). „*A jellegzetesen agrár jellegű térségekben érdemes megőrizni a foglalkoztatás tekintetében is jelentős gazdasági tevékenységeket, melyek a helyi adottságokra, kultúrára épülve egyedi versenyelőnyök kialakítására adhatnak lehetőséget*” (Patik 2004, 1. o.).

Elképzelésünk szerint az olasz iparági körzetek tapasztalatainak átgondolásánál nem az urbánus-rurális dimenzió határozott elkülönítése a döntő szempont, hanem az, hogy erős tudásbázissal nem rendelkező térségekben, *az innovációtól elszakadva is működhetnek sikeres klaszterek*. Mindezt azért tartjuk lényegesnek bemutatni, mert nemcsak az olyan ágazatokban lehetséges a klaszteresedés, mint a biotechnológia, az információ- és kommunikációtechnológia vagy a gépgyártás (Patik 2004, 2006), hanem megfelelő együttműködés esetén az adott térség hagyományos iparágaiban is sikeresen szerepelhet a globális versenyben.

A neofordista kistérségek többségében nincs domináns iparág. Ha a KKV-kre épülő iparági körzetekben gondolkodunk tovább, akkor ez nem jelent problémát, hiszen a Harmadik Olaszországban rendkívül sokféle tevékenység fér meg egymás mellett. Hagyományos kézműipari alapokra építenek, és gyártanak egymáshoz nem feltétlenül köthető termékeket. Azáltal, hogy az alulról szerveződő klaszterek kis- és középvállalkozásai hasonló inputokat használnak, összefogásuk révén az inputok piacán jelentős erőt képviselve tudnak fellépni.

A „Harmadik Itáliában” működő klaszterek sikerének egyik legfontosabb tényezője az együttműködési készség. Azonban – mint Patik (2004) tanulmányában bemutatta – az együttműködés nem feltétlenül szükséges feltétele az endogén fejlődésnek: az együttműködés hiányával jellemezhető, gyenge támogató intézményekkel rendelkező individualista Dél-Olaszországban igen sikeresen termelnek, dolgoznak fel és exportálnak paradicsomot. Ennek magyarázatát a szerző a szakképzett munkaerőben, a speciális szolgáltatók (gépjavitók) jelenlétében, valamint a szezonális munkaerőigény kielégítésében látja (Patik 2004). „*A paradicsom-feldolgozás sikere önmagában természetesen nem cáfolja az együttműködés jelentőségét, ám jelzi más fejlődési utak létezését is.*” (Patik 2004, 6. o.). A példa arra is felhívja a figyelmet, hogy az együttműködés, klaszteresedés megindulásában nemcsak az együttműködési hajlandóság, hanem az adott gazdasági tevékenység sajátosságaiból levezethető feltételek is szerepet játszanak (Patik 2004).

Amennyiben a hagyományos iparágakra már semmiképpen nem lehet az olasz példához hasonló klaszter-alapú stratégiát alkalmazni, akkor a neofordista urbánus térségekben a *gazdasági szerkezetváltás* beindítása javasolt. Ilyen esetekben a fő cél a műszaki *infrastruktúra fejlesztése* és a globális vállalatok *telephelyeinek odavonzása* előkészített ipari területekkel, *alacsony adókkal, olcsó munkaerővel, pénzügyi támogatásokkal* (iparági verbuválás). Jellemzően *szatelit iparági körzetek* kialakítására van reális esély, melynek megvalósulása esetén törekedni kell a *lokális beágyazódás elmélyítésére*.

A neofordista urbánus térségekben a tudásbázis teljes hiánya nem teszi lehetővé az egyediségre, termékdifferenciálásra, gyors termékváltásra alapozott vállalati

stratégiát. A kritikus tömeg jelenléte azonban a fogyasztók elégséges számán, az elég nagy speciális munkaerő-piacon, a speciális képzési és logisztikai infrastruktúrán, az iparági szolgáltatásokon keresztül lehetővé teszi a költségcsökkentésre alapozott stratégiát, illetve statikus agglomerációs előnyök realizálását.

A *neofordista rurális* térségekben a vidékfejlesztés, a *falusi-, vadász-, lovas turizmus* nevezhető meg, mint lehetséges, reális eredményekkel kecsegtető fejlesztési irány. Lényeges azonban, hogy ezen térségtípus esetén a *versenyképesség javítása mellett a méltányosság és a szolidaritás*, mint alapelv is fontos, ezáltal a térség vidékfejlesztési támogatásokból részesülhet.

A kevésbé fejlett térségek fejlődésére három lehetséges stratégiát ismertet Camagni (2002, 2404. o.):

1. *lobbytevékenység* kifejtése, vagy erősítése annak érdekében, hogy közpénzeket (transzfereket) biztosítsanak a térség számára,
2. azon *feltételek javítása*, amelyeken keresztül nő a térség versenyképessége,
3. *beruházások ösztönzése* más térségekből, vagy külföldről.

Az első lehetséges Camagni-féle stratégia meglehetősen defenzív, ráadásul költséges, és sikere politikai döntésekhez, ciklusokhoz kötött, így nem célszerű ezen stratégiához nyúlni. A versenyképesség input tényezőinek javítása célra vezető lehet, de a piramis-modell logikájából adódóan inkább hosszú távon eredményes stratégia. A beruházások ösztönzése a bemutatott exportbázis-elmélet logikája alapján a regionális multiplikátor-hatáson keresztül növelheti a térségben élők jövedelmi szintjét és a foglalkoztatottságot. Utóbbi két tényezőt Camagni már a versenyképesség javulásaként fogja fel, azonban meg kell jegyeznünk, hogy a beruházások esetén nem csak a megvalósulás tényét, hanem annak iparági, szektorális célját is figyelembe kell venni ahhoz, hogy a versenyképesség növelésére gyakorolt valódi hatást fel tudjuk térképezni.

10. Összegzés

Lényeges, hogy a területi specializáció – az eltérő kiindulási feltételek miatt – eltérő módon érinti a tudásteremtő, a tudásalkalmazó és a neofordista térségtípusokat, valamint ezek urbánus és rurális változatait. „*A fejlett régiók gazdasága szakosodik néhány olyan iparágra, amelynek versenyelőnyeihez kedvező feltételeket nyújt a lokális környezet, intézményi és innovációs háttér, míg a kevésbé jövedelmező (és alacsony bérű) tevékenységek átkerülnek a fejletlenebb régiókba.*” (Lengyel–Rechnitzer 2004, 69. o.). Az újjászerveződő regionális specializációra a tudásalapú gazdaság még erőteljesebb hatást gyakorol: a tudásalapú gazdaságban való sikeres helytálláshoz szükséges tényezők ugyanis térben igen erősen koncentráltak, térbeli kiterjedésük csomóponti régió jelleget ölt, melynek nagysága inkább lokális, mint regionális szinten határozható meg.

A már-már divatkifejezéssé vált tudásalapú gazdaságfejlesztés, mint „csodaszer” nem alkalmazható tehát egyforma feltételekkel minden típusú kistérségben! A legtöbb kistérségben nincsenek meg azok a feltételek, amelyek ahhoz szükségesek, hogy reális tudásteremtő vagy tudásalkalmazó gazdaságfejlesztési stratégia alapjául szolgáljanak. A vidéki kistérségekben csak igen kevés helyen folyik vállalati kutatás, főként közpénzekből finanszírozott kutatásról beszélhetünk, azonban ezek közül a jelentősebb kutatóhelyek is nagyvárosokban koncentrálódnak.

Az esetleges kutatóhelyek köré települt ipari kapcsolatok megléte, az ebből származó externális hatások, a tudás túlcsoportulása, dinamikus agglomerációs előnyök stb. is jórészt a nagyvárosokban koncentrálódnak. Megállapítható tehát, hogy a tudásalapú gazdaságfejlesztés sikeréhez elengedhetetlenül szükséges mind a vállalatok, mind pedig a speciális tudással bíró munkaerő oldaláról az a kritikus tömeg, amely a fejlődés motorjaként szolgálhat. A regionális mikroökonómia egyik fő vizsgálódási területeként számon tartott telephely-elméletek új megvilágításba kerülnek: nem a kreatív emberek mennek oda, ahol a munkahelyek vannak hanem a munkahely telepszik le olyan helyen, ahol kreatív emberek nagy koncentrációban laknak, sőt igyekeznek olyan módon működni, hogy elősegítsék a kreatív tőke kibontakozását (Florida 2004).

Felhasznált irodalom

- Autant-Bernard, C. 2001: Science and knowledge flows: evidence from the French case. *Research Policy*, 30, 7, 1069-1078. o.
- Begg, I. 2002: *Urban Competitiveness. Policies for dynamic cities*. The Policy Press, Bristol.
- Camagni, R. 2002: On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*, 39, 13, 2395-2411. o.
- Csatári B. 1996: *A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét.
- CEC 1999: *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union*. Commission of the European Communities, Luxembourg.
- CEC 2000: *The Lisbon European Council – An Agenda of Economic and Social Renewal for Europe*. Commission of the European Communities, Brussels.
- CEC 2006: *The Growth and Jobs Strategy and the Reform of European Cohesion Policy*. Fourth Progress Report on Cohesion. Commission of the European Communities, Brussels.
- EC 2003: Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS). *Official Journal*, L 154/1.

- EC 2006: A Tanács határozata (2006. október 6.) a kohézióra vonatkozó közösségi stratégiai iránymutatásokról (2006/702/EK). *Official Journal*, L 291/11.
- ESPON 2005: *Urban-rural relations in Europe*. European Spatial Planning Observation Network, Luxembourg.
- Florida, R. 2004: *Cities and the creative class*. Routledge, New York, London.
- Holbrook, A. – Wolfe, D.A. 2002: Introduction. In Halbrook, A. – Wolfe, D. A. (eds.): *Knowledge, Clusters, and Regional Innovation: Economic Development in Canada*. McGill-Queen's University Press, Toronto.
- Jones, A. és szerzőtársai 2006: *Enabling Cities in the Knowledge Economy*. Department for Communities and Local Government, London.
- Klonkai L. – Pálfalvai Zs. 2004: Az élelmiszeripar szerepe és szerkezete a Dél-Alföld gazdaságában. *Területi Statisztika*, 44, 1, 41-55. o.
- Kovács, P. – Lukovics, M. 2006: Classifying Hungarian Sub-regions by their Competitiveness. *Globalization Impact on Regional and Urban Statistics*, SCORUS 25th Conference on Urban and Regional Statistics and Research, Wrocław.
- KSH 2005: *Területi Statisztikai Évkönyv 2004*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Lengyel I. 2000: A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 47, 12, 962-987. o.
- Lengyel I. 2003: *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
- Lengyel, I. – Lukovics, M. 2006: An Attempt for the Measurement of Regional Competitiveness in Hungary. *Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean*, 46th Congress of the European Regional Science Association, Volos. www.ersa.org/ersaconfs/ersa06/papers/350.pdf
- Lengyel I. – Rechnitzer J. 2004: *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- MTA KTI 2006: *Új Magyarország Fejlesztési Terv: Foglalkoztatás és növekedés*. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézet véleménye. MTA KTI, Budapest.
- OECD 1996: *The Knowledge-Based Economy. Science, Technology and Industry Outlook 1996*. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris.
- Parkinson, M. és szerzőtársai 2004: *Competitive European Cities: Where do the Core Cities Stand?* Office of the Deputy Prime Minister, London.
- Patik R. 2004: Az élelmiszeripari együttműködések szerepe a térségek fejlődésében. VI. *Nemzetközi Élelmiszertudományi Konferencia Kötete*, Szegedi Tudományegyetem, Szegedi Élelmiszeripari Főiskolai Kar, Szeged, 134-135. o.
- Patik R. 2006: „Látható kéz” és innováció – olasz iparági körzetek ma. *Vezetéstudomány*, 37, 11, 22-32. o. évfolyam?
- Porter, M. E. – Ketels, C. – Delgado, M. 2006: The Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Business Competitiveness Index. In Lopez-

-
- Claros, A. – Porter, M. E. – Sala-i-Martin, X. – Schwab, K.: *Global Competitiveness Report 2006-2007*. World Economic Forum, Geneva, 51-81. o.
- Rechnitzer J. – Lados M. 2004: *A területi stratégiáktól a monitoringig*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Wolfe, D. A. – Creutzberg, T. 2003: *Community Participation and Multilevel Governance in Economic Development Policy*. Paper prepared for the Panel on the Role of Government. Centre for International Studies, University of Toronto. www.law-lib.utoronto.ca/investing/reports/rp28.pdf